

TIL BESTEMMELSEN AV DET
KONKRETE OG ABSTRAKTE ARBEID

Kjell Bjørgeengen

"Naturen produserer ikke på den ene siden penge- og vare-
eiere, og på den andre siden besittere av utelukkende egen
arbeidskraft. Dette forhold er ikke noe naturhistorisk og
like lite et samfunnsmessig forhold som er felles for alle
historiske perioder. Det er åpenbart selv resultat av en
forgangen historisk utvikling, produkt av mange økonomiske
omveltninger, av undergangen av en hel rekke med eldre
samfunnsmessige produksjonsformasjoner."

Karl Marx

Innledning

Oppgaven er i første omgang et forsøk på å bestemme verdiens substans for så å følge dennes utvikling og de viktigste forutsetningene for den reelle subsumpsjon av arbeidsprosessen under kapitalen. Deretter forsøker jeg å vise hvordan begrepet om det konkrete arbeid konstitueres i Hegels "Phänomenologie des Geistes". I tolkningen av Hegel går jeg i mot Marx' utsagn om at Hegel bare kjenner tankens arbeid, og jeg tilstreber å vise hvordan man ut fra anerkjennelsen og begjæret kan konstruere et begrep om samfunnsmessig konkret arbeid. (I denne delen vil jeg også streife tiden da denne var avgjørende i bestemmelsen av verdiens substans.)

Avslutningsvis vender jeg tilbake til den reelle subsumpsjon av arbeidet under kapitalen for å se på konsekvensene av omsnuingen av det teleologiske forhold i arbeidsprosessen, og hvilke muligheter dette åpner for med henblikk på historiens videre gang.

Innhold.

I.	Vare- og verdisubstans	1
II.	Verdiformene	6
III.	Den spesielle varen arbeidskraft	12
IV.	Formell og reell subsumpsjon	14
V.	Abstraksjonen	16
VI.	Begjæret	18
VII.	Anerkjennelsen og begrepet om det konkrete arbeid ..	21
VIII.	Arbeidsprosessens momenter og subsumpsjon	27

I. Vare- og verdisubstans.

"Der Reichtum der Gesellschaften, in welchen kapitalistische Produktionsweise herrscht, erscheint als eine "ungeheure Warensammlung", die einzelne Ware als seine Elementarform. Unsere Untersuchung beginnt daher mit der Analyse der Ware."¹⁾

Når Marx på denne måten begynner "Das Kapital" med varen, så er det fordi varen først under kapitalismen blir produktets "allgemeine elementarische Form".²⁾ På dette nivå produseres det med nødvendighet varer.

Utviklingen av vareproduksjonen må på den andre siden ha nådd et visst nivå for at kapitaldannelsen skal utvikle seg og den kapitalistiske produksjonsmåten slå igjennom. "Als solche Voraussetzung behandeln wir die Ware, indem wir von ihr als dem einfachsten Element der kapitalistischen Produktion ausgehn."³⁾ Men varebyttet danner bare én forutsetning for kapitalens oppkomst i historien. Vareproduksjonen fører først til kapitalistisk produksjon i det øyeblikk arbeideren eksproprieres fra produksjonsbetingelsene og arbeidskraften selv antar vareform.⁴⁾ Ekspropriasjonen av arbeideren fra arbeidsbetingelsene skjer historisk ved utenom-økonomisk tvang, og det ville derfor være feil om man fra varen som forutsetning prøvde å utlede kapitalens oppkomst historisk.⁵⁾

Utgangspunktet, den kapitalistiske produserte vare, inneholder selv sine historiske forutsetninger, og det vil være riktig å si at Marx bare i denne forstand har et punkt utenfor kapitalismen inneholdt i utgangspunktet. "Was erst als ihr Element, stellt sich später als ihr (den kapitalistische Produktions K.B.) eignes Produkt dar."⁶⁾ Som historisk forutsetning inneholder varebyttet verdirelasjonen, men er ennå ikke alment utviklet, og i utgangspunktet eksisterer denne bare i det alment utviklede varebytte.

Marx sier selv om sitt utgangspunkt: "Wovon ich ausgehe, ist die einfachste gesellschaftliche Form, worin sich das Arbeitsprodukt in der jetzigen (min understrekning, K.B.) Gesellschaft

darstellt, und dies ist die "Ware". Sie analysiere ich, und zwar zunächst in der Form, worin sie erscheint. Hier finde ich nun, dass sie einerseits in ihrer Naturalform ein Gebrauchsding, alias Gebrauchtwert ist; andererseits Träger von Tauschwert, und under diesem Gesichtspunkt selbst "Tauschwert". Weitere Analyse des letzteren zeigt mir, dass der Tauschwert nur eine "Erscheinungsform", selbständige Darstellungsweise des in der Ware enthaltenen Werts ist."⁷⁾

Bruksverdien.

Varen er først og fremst en ytre gjenstand, en ting som fremgår som en helhet av egenskaper både kvantitativt og kvalitativt. Denne tingens nyttegjør den til en bruksverdi. Å finne fram til tingens forskjellige bruksmåter og mål er en historisk handling (geschichtliche Tat). Tingenes måleenhet henger f.eks. både sammen med dens egenart som gjenstand og springer ut av konvensjonen. Bruksverdien utgjør rikdommens stofflige innhold, noe som vil være felles for alle produksjonsmåter i historien⁸⁾, men "In der von uns zu betrachtenden Gesellschaftsform bilden sie zugleich die stofflichen Träger des - Tauscherts."⁹⁾ Enhver bruksverdi virkeliggjør seg først ved bruk eller konsumpsjon, dvs. den er konkret, knyttet til mennesket og dets behov.

Bytteverdien fremtrer som et kvantitativt forhold, som en proporsjon hvor bruksverdien bytter seg med hverandre. Bytteverdien synes ved første øyekast å være helt tilfeldig, i det en vare, f.eks. hvete, kan bytte seg i de forskjelligste proporsjoner med andre varer. Men likevel er den enkelte vares bytteverdi den samme, om den bytter seg med den ene eller andre vare. "Es (varens bytteverdi, K.B.) muss also von diesen einen verschiedenen Ausdrucksweisen unterscheidbar sein."¹⁰⁾ Uansett bytteforholdet, kan man sette opp følgende ligning: 20 alen lerret = 1 frakk. Ligningen sier umiddelbart at varene i en eller annen forstand er like. "Beide sind also gleich einem Dritten, das an und für sich weder das eine, noch das andere ist. Jedes der beiden, soweit es Tauschwert, muss also, unabhängig von dem andern, auf dies Dritte reduzierbar sein."¹¹⁾ Som bruksgjenstander, dvs. som resultat av de forskjellige konkrete arbeider som er nedlagt i varene, er varene forskjellige stofflige ting

som tilfredsstillter menneskelige behov. "Ihr Wertsein bildet dagegen ihre Einheit!"¹²⁾ På samme måte som man oppløser figurer i forskjellige trekkanter, reduseres bytteverdien til en felles substans som den fremstiller mer eller mindre av. Denne substansen konstitueres ved en abstraksjon fra det bruksverdi-produserende arbeid. "Die gemeinsame gesellschaftliche Substanz, die sich in verschiedenen Gebrauchswerten nur verschieden darstellt, ist - die Arbeit", og videre; "Als Werte sind die Waren nichts als kristallisierte Arbeit."¹³⁾

Denne verdien = abstrakt arbeid, dvs. arbeid abstrahert fra alle de forskjellige konkrete arbeider, kan måles gjennom det kvantum samfunnsmessig nødvendig arbeid¹⁴⁾ som har gått med til å fremstille varen. Denne mengdens mål er arbeidstiden: "Als Werte sind alle Waren nur bestimmte Masse festgeronnener Arbeitszeit."¹⁵⁾ Likheten som søkes må være adskillbar fra det konkrete forhold mellom to varelegemer, for som konkrete arbeidsprodukter er de ikke like, men forskjellige. Abstraherer man fra de forskjellige produktene har, så står man igjen med produktet rett og slett, dvs. det eneste felles er at varene er produsert, - de er resultat av arbeid. Dette kan man ikke se umiddelbart ut fra formen $x \text{ vare A} = y \text{ vare B}$. Denne formen sier bare at når to forskjellige varer setter seg like i byttet, så setter de seg selv ulike, dvs. de setter seg selv lik et tredje, men formen alene sier ikke hva dette tredje er.

For å finne det ukjente tredje, må man dukke ned i de enkelte varenes materielle oppståelsesprosess og se på varen som et produkt av en konkret arbeidsprosess. Dette konkrete arbeidet har resultert i to forskjellige produkter som viste seg å ha en felles enhet. Abstraksjonen fra det konkrete arbeidet ble foretatt ovenfor. Er varene redusert til produkter rett og slett, så er jo også det arbeidet som fremstiller disse produktene redusert til arbeid rett og slett, og vi har det abstrakte arbeid = verdiens substans. Arbeidet selv er ikke et produkt og har ingen verdi, og derved skiller det seg fra varene i ligningen. (Det felles tredje måtte være forskjellig fra de produktene som stod i ligningen.) Arbeideren selv er derimot et produkt bestående av nerver, kjøtt og blod, og kan derfor, i det han blir skilt fra produksjonsbetingelsene, selv fremstå på varemarkedet.

Arbeideren selger da sin arbeidskraft, muligheten til å arbeide, mens arbeidet selv fremskaffer verdi uten selv å ha verdi.¹⁶⁾

I "Das Kapital" kommer ikke Marx stort lenger i sin begrunnelse av det abstrakte arbeid.¹⁷⁾ Likevel finner man hos Marx ansatser til en videre argumentasjon. I vare- og pengekapitlet fra 1867 sier Marx at de to varene i ligningen må "unabhängig von dem andern, auf dies Dritte reduzierbar sein"¹⁸⁾, og i Grundrisse: "Auf der Grundlage der Tauschwerte (min understrekning, K.B.) wird die Arbeit erst durch den Austausch als allgemein gesetzt."¹⁹⁾ I det virkelige bytte mellom varene viser varene at de er like først i det de byttes, men for at byttet i det hele skal kunne finne sted, så må arbeidet som er nedlagt i de enkelte varene på forhånd være redusert til abstrakt alment arbeid. Problemet er å finne den egenskap hos varene som muliggjør at de kan settes inn i ligningen, og denne egenskapen kan ikke teoretisk bestemmes ved en ex post undersøkelse av to produkter som allerede er satt inn i en ligning. "Nur durch ihre Veräusserung stellt sich die individuelle Arbeit wirklich als ihr Gegenteil dar. Aber die Arbeit muss diesen allgemeinen Ausdruck besitzen, bevor sie veräussert ist."²⁰⁾

Som resultat av Marx' fremstilling presser det seg frem et behov for å undersøke varen før den går inn i ligningen $x \text{ vare A} = y \text{ vare B}$. Vi trekker derfor den ene varen ut av ligningen og forsøker å undersøke den slik den er "an sich". I det vi trekker ut ett produkt, ser vi at det er et resultat av en materiell oppståelsesprosess, dvs. den er resultat av et konkret arbeid som kan måles i tid. Vi har isolert produktet, og kan måle den tid som har gått med i produksjonen av dette produktet. Men allerede nå viser det seg vanskelig å opprettholde isolasjonen av produktet. For i og med at vi sier dette produktet, så har vi allerede sagt at det er dette, ikke det og det, og da har vi jo også sagt at dette produktet egentlig ikke lar seg skille fra det eller det i sin egenskap av å være "dette". I det vi sier dette, så har vi jo nettopp definert produktet som konkret og særegent i forhold til en uendelig rekke av andre produkter. Og i og med at vi har sagt at vi kan måle ett konkret arbeid i tid, så har vi allerede sagt at vi kan måle alle arbeider i tid. Vi abstraherer derfor fra den konkrete tid som har gått med i

produksjonen av det enkelte produkt, og setter produktene like i tiden. "De har tiden felles."²¹⁾ Allerede i forsøket på å isolere det særegne produktet, så måtte vi jo nettopp isolere, trekke det ut fra alle andre produkter. Isolasjonen forutsetter i utgangspunktet totaliteten av produktet. Når produktene ble satt like i tiden, så abstraherte vi fra de forskjellige konkrete arbeidstider, og som et overbegrep over de konkrete tider fikk vi en abstrakt arbeidstid, en ren klokketid som utgjør det søkte felles tredje. Realt uttrykker den abstrakte arbeidstiden seg først fullstendig ved utviklingen av gullet som almen ekvivalent²²⁾, men den begrepsmessige utviklingen av den almene ekvivalent forutsetter at produktene er satt like i den abstrakte arbeidstiden.

I det to varer bytter seg med hverandre, så er "ihr Dasein als verkörperte Arbeit ihre Einheit, ihr identisches Element. Als solche sind sie qualitativ dasselbe und unterscheiden sie sich nur noch quantitativ, je nachdem sie mehr oder weniger von demselben, der Arbeitszeit, darstellen".²³⁾ For at de to varene skal kunne settes kvantitativt like, så må de på forhånd²⁴⁾ utgjøre samme mengde av en lik kvalitet. Som bruksverdier er varene forskjellige, resultat av de mest forskjellige typer konkret arbeid. Bytteverdien, som uttrykker den tilgrunnliggende verdi, er uttrykk for at varen har en substans forskjellig fra dens eksistens som ting. Derfor er det heller ingen natur-nødvendighet at bruksverdiene er befengt med verdi, men dette forhold er historisk og sosialt begrenset og kan derfor oppheves. Det er nettopp isolasjonen av produsentene fra hverandre som gjør det nødvendig å bytte produktene. Var produksjonen i sin helhet styrt av et kollektivt subjekt, ville produksjonen umiddelbart være samfunnsmessig, og formidlingen av produktene via bytte ville falle bort.²⁵⁾

II. Verdiformene.

Den enkle verdiform.

Arbeidsproduktene er nå satt like i tiden. Ligningen x vare A = y vare B er mulig, fordi vareartene har vist seg å inneholde en felles substans, de er satt kvalitativt like som deler av den abstrakte arbeidstid. Verdiforholdet er i egentligste forstand et likhetsforhold, et forhold som uttrykker en vares væren som verdi. Varens verdi får i ligningen et uttrykk, den uttrykker seg i et forhold hvor en annen vareart, f.eks. en frakk, gjelder som dens "Wesensgleiches". Bytteverdi er frakken bare i den grad den er det tinglige uttrykk for den abstrakte arbeidstiden.²⁶⁾ Lerretet kan ikke forholde seg til frakken og dens legeme uten å forholde seg til den som et legeme som inneholder abstrakt menneskelig arbeid, og "Arbeitszeit ist das lebendige Dasein der Arbeit, gleichgültig gegen ihre Form, ihren Inhalt, ihre Individualität".²⁷⁾ Frakken er sansemessig fremtredelsesform for lerretsverdien. "So wird vermittelst des Werthverhältnisses, oder Werth einer Waare im Gebrauchswerth einer andern Waare ausgedrückt, d.h. in einem andern, von ihm selbst verschiedenartigen Waarenkörper."²⁸⁾ Lerretet setter seg kvalitativt lik frakken idet det forholder seg til frakken som "Vergegenständlichung gleichartiger" menneskelig arbeid. Men i det én vare forholder seg til en annen som lik seg selv, så skiller den ikke bare den andre varen fra dens bruksverdi, men den skiller også seg selv fra sin bruksverdi. "Indem sie die andere Ware sich als Werth gleichsetzt, bezieht sie sich auf sich selbst als Wert. Indem sie sich auf sich selbst als Wert bezieht, unterscheidet sie sich zugleich von sich selbst als Gebrauchswert. Indem sie ihre Wertgrösse - und Wertgrösse ist beides, Wert überhaupt und quantitativ gemessener Wert - im Roche ausdrückt, gibt sie ihrem Wertsein eine von ihrem unmittelbaren Dasein unterschiedene Wertform."²⁹⁾

Når lerretet på denne måten fremstiller seg som differensiert, så fremstiller den seg som en virkelig vare, en naturlig nyttig ting som også har verdi. Som selvstendig ting er lerretet en bruksverdi, og dets verdi kan bare fremtre i forholdet til en

annen vare som settes kvalitativ lik lerretet og i egenskap av sin materielle størrelse også gjelder som et bestemt kvantum. Lerretets verdi åpenbarer seg først i forholdet til frakken, og for å oppnå et sanselig uttrykk, må verdien anta en form utenfor lerretet. Frakken blir til den verdiform lerretsverdien må anta, og lerretet fordobler seg ved å gi frakken sin verdiform spaltet fra sin egen naturalform. Lerretet kan ikke uttrykke sin verdi i en annen verdi, for verdien er bare den abstrakte arbeidstid og har ikke som annet enn abstraksjon noen eksistens. Frakkens naturalform blir fremtredelsesform for lerretets verdi, og trenger ikke anta en form utenfor sin egen naturalform for å uttrykke lerretets verdi. Frakken antar formen av å være umiddelbar utbyttbar, og gjelder bare som legemliggjøring av den abstrakte arbeidstid rett og slett. Det arbeid som er materialisert i frakken er selv ikke det abstrakte arbeid uten bestemmelser, men et bestemt nyttig arbeid, nemlig skredderarbeidet. Bare den konkrete arbeidstid³⁰⁾ som er nedlagt i frakken eksisterer i denne, og gjelder som forestilt kvalitativ lik den abstrakte arbeidstid. "Menschliche Arbeit schlechthin, Verausgabung, menschlicher Arbeitskraft, ist zwar jeder Bestimmung fähig, aber an und für sich unbestimmt. Verwirklichen, vergegenständlichen kann sie sich nur, sobald die menschliche Arbeitskraft in bestimmter Form verausgabt wird, als bestimmte Arbeit, denn nur der bestimmten Arbeit steht ein Naturstoff gegenüber, ein äusseres Material, worin sie sich vergegenständlicht."³¹⁾ I det lerretet fremstiller sin verdi i den andre varen, og denne varen har en bestemt størrelse eller mengde, så fremstiller det sin verdi som bytteverdi i den andre varen. Den varen, frakken, som verdien uttrykkes i, oppnår formen av umiddelbar utbyttbarhet eller ekvivalentform. Ekvivalentformen er nettopp utbyttbarheten rett og slett og inneholder ingen kvantitativ bestemmelse, men er bare det materiale kvantiteten kan bestemmes i. Lerretet uttrykker sin verdi relativt i frakkens bruksverdi, og denne er på sin side ekvivalent eller utbyttbarhet. Hele relasjonen med begge momenter, er innbefattet i begrepet om bytteverdi.

Her oppstår logisk for første gang den forkjærthet som preger hele det borgerlige samfunn. At frakken som bruksverdi er utbyttbar forleder en til å tro at utbyttbarheten er noe som

tilhører frakken i dens egenskap av å være ting. Men frakken antar denne formen bare fordi lerretet forholder seg til den og bruker den som fremtredelsesform for sin egen verdi. Lerretet forholder seg til frakkens legeme bare i den grad dette gjelder som lik den selv, og kan muliggjøre fremvisningen av lerretets dobbelte karakter. Frakkens bruksverdi blir derfor til fremtredelsesform for verdien, og herved blir også det konkrete arbeidet som er nedlagt i denne varen til fremtredelsesform for det abstrakte arbeid. Videre gjelder den arbeidstid som har gått med til frakkens produksjon, nå som fremtredelsesform for den abstrakte arbeidstid, rett og slett, for bare i arbeidsproduktet kan denne få sansemessig eksistens.³²⁾

Den totale eller utfoldete relative verdiform er egentlig bare en videreføring av den enkle relative verdiform hvor en vare uttrykker sin verdi i én annens vares bruksverdi. At 20 alen lerret kan settes lik en frakk, sier samtidig at 20 alen lerret kan settes lik en hvilken som helst annen vareart, for frakken gjelder her bare som materiale for verdien. Den nye formen blir 20 alen lerret = 1 frakk, eller 10 pund te, eller 2 unser gull, eller etc. Enhver annen vareart blir nå til speil for lerretets verdi. Herved fremtrer verdien som uddifferensiert menneskelig arbeid rett og slett. Gjennom sin verdiform står ikke lerretet lenger i forhold til en enkelt annen vareart, men til vareverdenen som helhet. Som vare er det blitt "borger av denne verden". Verdien uttrykker seg nå i en uendelig rekke av andre varearter, og viser dermed at den er likegyldig overfor den spesielle bruksverdi den fremtrer i.

Den ene vare er like god som den andre. De forskjellige varers bestemte naturalformer er særlige ekvivalentformer ved siden av hverandre. Selv om den enkelte vare nå uttrykker sin verdi i en uendelig rekke av særlige ekvivalenter, og på denne måten løsriver seg fra å måtte uttrykke seg i én spesiell bruksverdi, så uttrykker verdien seg bare i én særlig ekvivalent av gangen. I det verdien uttrykker seg i én særlig ekvivalent, så mister den sitt forhold til vareverdenen som helhet, og faller tilbake i den enkle relative verdiform. Verdien har mulighet til å uttrykke seg i alle andre varer, men i det øyeblikk den virkelig uttrykker seg, mistes dette forhold av syne. Videre

viser det seg som en mangel at verdien uttrykker seg i en uendelig rekke av særlige ekvivalenter. Ser vi på ekvivalentsiden, så ser vi at det er det konkrete arbeid som særskilt fra alle andre som skal uttrykke det menneskelige arbeid rett og slett. Det abstrakte arbeid uttrykker seg i den samlede krets av særlige fremtredelsesformer, men på denne måten besitter ikke det abstrakte arbeid et enhetlig uttrykk. Den uendelige rekken av enkle relative verdiuttrykk kan også settes opp på følgende måte:

20 alen lerret = 1 frakk
20 alen lerret = 10 pund te
20 alen lerret = 2 unser gull, osv.

I forhold til den enkle relative verdiform skiller den nye formen lerretets verdi mer fullstendig fra lerretets bruksverdi, i det hele rekken av andre mulige bruksverdier blir materiale for verdien. Men det vesentlige i denne andre formen, er at når verdien kan uttrykke seg tilfeldig i snart den ene, snart den andre varen, så sier dette samtidig at den kan uttrykke seg i både den ene og den andre varen.

Enhver av ligningene i den utfoldete relative verdiform kan uten videre snues om, for i det lerretets verdi kan uttrykke seg i alle andre varer, så gjelder dette også for de andre varene. Vi snur derfor verdiligningen i dens utfoldete relative form og får den almene verdiform:

1 frakk =	}	20 alen lerret
10 pund te =		
2 unser gull =		
x vare A =		
osv.		

Nå er det ikke lenger bare én vare som uttrykker sin verdi i lerretet, men hele vareverdenen. Alle verdier uttrykker seg nå enkelt, dvs. i ett enkelt varelegeme, og enhetlig, dvs. i det samme varelegeme. For alle de forskjellige varene gjelder nå lerretet som deres almene verdiskikkelse. En vares verdiform adskiller seg nå ikke bare som verdi fra sin egen eksistens som bruksverdi (den enkle verdiform), men relaterer seg som verdi til alle andre varer som værende lik den selv. Formidlet gjennom

den almene ekvivalent setter varene seg lik hverandre som verdi. I det verdiformen har oppnådd almen karakter, tilsvarer denne verdibegrepet. Varene fremtrer nå for hverandre som "...blosse Gallerte unterschiedloser, gleichartiger, menschlicher Arbeit".³³⁾ Den kvalitative verdisubstans har fått ett tinglig uttrykk, og vareverdenen som helhet setter seg kvalitativt like og kvantitativt sammenlignbare. Lerretets form som almen ekvivalent er formen for utbyttbarhet med alle andre varer, en naturalform har blitt gitt en almen samfunnsmessig form. Selv om de enkelte varer inneholder forskjellige konkrete arbeider og det arbeid som er nedlagt i lerretet også er konkret, gjelder dette nå som fremtredelsesform for det abstrakte arbeid rett og slett. Som umiddelbare bruksverdier er de enkelte varene ikke byttbare, men de antar byttbarhetens form seg i mellom formidlet av den almene ekvivalent.

Utviklingen av ekvivalentformen til almen ekvivalent er ikke annet enn en utvikling av det som allerede var inneholdt i den enkle relative verdiform. I den enkle relative verdiform uttrykkes én vares verdi i én enkelt annen vareart, men hvilken vare dette var, viste seg å være likegyldig. Varen oppnådde her en verdiform til forskjell fra sin egen naturalform. På den andre siden oppnådde denne varens ekvivalent bare enkel ekvivalentform. I den utfoldete enkle verdiform var formen for såvidt den samme, men rekken ble utvidet slik at lerretet kunne speile sin verdi i rekken av mulige særlige ekvivalenter. Når denne rekken ble snudd, så oppnådde vareverdenen en almen verdiform ved at den utelukket en enkelt vare fra seg selv for å uttrykke verdien enkelt og enhetlig. Den utelukkede vare antok dermed formen av almen ekvivalent. I den almene relative verdiform antok vareverdenen samfunnsmessig form bare ved å utelukke én annen vare fra sin relative form, og derved utelukket de også seg selv fra den almene ekvivalentform. Skulle den almene ekvivalent også ha formen av almen relativ verdiform, ville vi få ligningen 20 alen lerret = 20 alen lerret. Det viser seg at for å uttrykke den relative verdi som finnes i den almene ekvivalent, så må vi snu vår siste form og gå tilbake til den utfoldete relative verdiform. Slik blir den utfoldete relative verdiform den spesifikke relative verdiform for den varen som har tatt plassen som almen ekvivalent.

Overgangen til pengeformen inneholder for så vidt ikke noe nytt i forhold til den almene verdiform. Gullet har historisk tatt plassen som almen ekvivalent, som den vare vareverdenen har utelukket fra seg selv og speiler sine verdier i.

Den abstrakte arbeidstiden utgjør verdiens substans og immanente mål, den er en ren kvalitet som ikke egner seg til annet enn kvantifisering. Tiden, som selv ikke er tinglig, men et medium for livet og historien å det hele tatt, fremtrer nå i romlig form i gullet. "Zeit - das was nicht dinglich ist - erscheint als verdinglicht, im Geld."³⁴⁾ Slik ser gullet for den naturlige bevissthet ut til å være selve rikdommen, en naturting som selv har egenskapen av å være verdi, men i virkeligheten representerer gullet som pengevare bare arbeidstiden som det som var felles varene i mellom.

I pengeformen sammenligner varene seg med hverandre via gullet, og reelt viser dette seg ved at varene byttes med hverandre ved hjelp av pengene. I stedet for det enkle varebytte hvor en vare (V_1) byttes med en annen (V_2), får vi formen, $V_1 - p - V_2$, hvor pengene formidler byttet.

III. Den spesielle varen arbeidskraft.

Kjøp og salg av varen arbeidskraft er spesifikk for det kapitalistiske samfunn. Arbeider og kapitalist møter hverandre på et marked (nærmere bestemt arbeidsmarkedet) og bytter sine varer med hverandre. Dette byttet skiller seg på ingen måte fra det almene varebytte, "...der besondere Gebrauchswert der Waren ändert durchaus nichts an der ökonomischen Formbestimmtheit der Transaktion, nichts daran, dass der Käufer Geld und der Verkäufer Ware vorstellt."³⁵⁾ Ser vi på salget av arbeidskraft, så ser vi at betingelsene for at arbeideren i det hele tatt selger sin arbeidskraft er spesielle. Han har ingen annen vare å selge. Salget av arbeidskraft forutsetter at arbeideren er eiendomsløs og at han ikke har noe annet å selge enn en spesiell bestemmelse ved seg selv, nemlig evnen til å arbeide. Fordi arbeideren mangler det han trenger for å opprettholde livet, tvinges han til å selge sin egen mulighet til å arbeide. Muligheten til å arbeide realiseres ved arbeidskraftens konsumsjon. Arbeidet selv er arbeidskraftens bruksverdi, og fremskaffer som abstrakt arbeid verdi, som konkret bruksverdi. Når arbeideren bytter sin arbeidskraft mot penger, ser det ut som om arbeideren får betalt for det arbeidet han utfører. Spesielt ser det slik ut for arbeideren selv da han ikke får utbetalt lønn før arbeidskraften er konsumert i produksjonsprosessen.³⁶⁾ Han får f.eks. først lønn etter å ha arbeidet i en måned.

Arbeideren selger sin arbeidskraft til dens verdi, og kapitalisten tilegner seg dens bruksverdi, - arbeidet selv, for å smelte det sammen med produksjonsmidlene. "Obgleich also der Kauf und Verkauf des Arbeitsvermögens, wodurch die Verwandlung eines Teils des Kapitals in variables Kapital bedingt ist, ein vom unmittelbaren Produktionsprozess getrennter und selbständiger, ihm vorhergehender Prozess ist, bildet^{er} die absolute Grundlage des kapitalistischen Produktionsprozesses und bildet ein Moment dieses Produktionsprozesses selbst, wenn wir ihn als Ganzes betrachten und nicht nur im Augenblick der unmittelbaren Warenproduktion."³⁷⁾

Byttet av varen arbeidskraft er en betingelse for at den kapitalistiske produksjon skal komme i gang, samtidig som det har vist seg at spaltingen av samfunnet i eiendomsløse og eiendomsbesittere danner en absolutt forutsetning for at dette byttet skjer. Arbeideren trer ikke inn i historien som lønnsarbeider før han er ekspropriert fra produksjonsbetingelsene, og "Das Geld kann nicht Kapital werden, ohne sich gegen Arbeitsvermögen ...auszutauschen."³⁸⁾

Verdien av arbeidskraften kalles for variabel kapital (V), og verdien av produksjonsmidlene (arbeidsinstrumenter og råstoffer) kalles for konstant kapital (K). I arbeidsprosessen virkeliggjøres både produksjonsmidlenes og arbeidskraftens bruksverdi. I det det levende arbeid smeltes sammen med produksjonsmidlene, og dette er den variable kapitalens bruk, varieres den opprinnelige kapitalverdi med en merverdi, idet et større kvantum levende arbeid suges ut enn det som er inneholdt i arbeidskraften.

Ut fra dette kan man uttrykke forskjellen mellom produksjonsprosessen og sirkulasjonsprosessen ved det forhold arbeidskraften har til V i sirkulasjonen og det forhold den har til K i produksjonen. Arbeidskraftens dobbeltkarakter som verdi og bruksverdi deler seg her i forhold til sirkulasjonsprosessen og produksjonsprosessen. I byttet i sirkulasjonen får kapitalisten råderett over arbeidskraften, og ved dennes konsumpsjon virkeliggjør han dens bruksverdi, det levende arbeid i produksjonsprosessen. "Was aber entschied, war der spezifische Gebrauchswert dieser Ware, Quelle von Wert zu sein und von mehr Wert, als sie selbst hat. Dies ist der spezifische Dienst, den der Kapitalist von ihr erwartet."³⁹⁾

IV. Formell og reell subsumpsjon av arbeidet under kapitalen.

I det foregående tilegnet kapitalisten seg varen arbeidskraft fordi denne varens konsumpsjon fremskaffer en større verdi enn det som skal til for å reprodusere arbeidskraften, dvs. holde arbeideren i live. Når jeg sa at produksjonsmidlene suget mer arbeid ut av arbeideren enn det som tilsvarer arbeidskraftens verdi, så er dette på det nåværende nivå ikke umiddelbart riktig. I det kapitalistene for første gang tilegner seg arbeidskraften for å sette dens bruk i forbindelse med produksjonsbetingelsene, så forandrer dette i første omgang ikke arbeidsprosessen selv. Kapitalen må subsumere en allerede foreliggende konkret arbeidsprosess under seg, og må ta utgangspunkt i en arbeidsprosess hvis tekniske natur er bestemt på forhånd. Denne subsumpsjonen kaller Marx formell, da den som formell ikke forandrer den konkrete arbeidsprosessen. Det er derfor riktigere å si at arbeideren fremskaffer et verdioverskudd, da en utsuging av arbeid forutsetter at den konkrete arbeidsprosessen antar nye modifiserte former. På det nåværende nivå er arbeideren i én forstand ennå subjekt, han anvender produksjonsmidlene på en hensiktsmessig måte, ikke omvendt. I en annen forstand er arbeideren redusert til middel, et middel for å fullføre bevegelsen fra penger til mere penger ($p - p'$). Fra kapitalens synspunkt er dette målet for produksjonen.⁴⁰⁾

Økonomisk er arbeideren formbestemt til blott middel for verdiøkingsprosessen, konkret er arbeidsprosessen den samme som før den ble underlagt kapitalen. Den formelle subsumpsjon berører bare den økonomiske formbestemmelsen, ikke arbeidsprosessens tekniske innhold.⁴¹⁾

For å fullføre bevegelsen $P - P'$ må P forvandles i V og K for gjennom arbeidsprosessen å fremskaffe en produktmengde som igjen kan forvandles til P' . Bevegelsen $P - P'$ må formidles gjennom en materiell produksjon av bruksverdier som er verdiens bærere. Men nettopp den materielle produksjon setter grenser for bevegelsen $P - P'$. Etter sin abstrakte form er bevegelsen

P - P' grenseløs. Den konkrete arbeidsprosessen er begrenset av f.eks. arbeidsdagens lengde. I det kapitalen formelt subsumerer arbeidsprosessen under seg slik den forefinnes, er den også henvist til en foreliggende begrenset produktivkraft.

Motsetningen mellom det abstrakte og konkrete arbeid viser seg nå ved at kapitalen, i forsøket på reelt å nå sitt begrep P - P', må forandre den stofflige produksjonsprosessen, dvs. utvikle maskineri. Skal produksjonsprosessen utvikles uten skranker, er det klart at den foreliggende arbeidsprosess blir utilstrekkelig og arbeidsprosessen må selv forandres for å øke produktiviteten. På den formelle subsumpsjons grunnlag "...erhebt sich eine technologisch und sonstig spezifische, die reale Natur des Arbeitsprozesses und seine realen Bedingungen umwandelnde Produktionsweise, - kapitalistische Produktionsweise." ⁴²⁾

Ved den reelle subsumpsjon av arbeidsprosessen under kapitalen og dermed utvikling av storindustri, får den omsnuing (Verkehrung) som inntraff ved at P - P' relasjonen reduserte arbeideren fra subjekt i den konkrete arbeidsprosessen til middel for verdiproduksjonen utvidet gyldighet. I det også den konkrete arbeidsprosessens materielle innhold modifiseres, er ikke arbeideren det subjekt som anvender arbeidsmidlene, men maskinen anvender arbeideren og reduserer ham til et blott vedheng. ⁴³⁾ Herved frigjøres utviklingen av arbeidets produktivkraft fra sine tidligere bruksverdimessige skranker og produksjonsprosessen revolusjoneres. Arbeideren må, idet han selv subsummeres under kapitalen, legge av seg alle sine særegenheter som var knyttet til tidligere bornerte former for produksjon. Marx beskriver den historisk progressive utvikling av produktivkreftene under kapitalismen på følgende måte: "So schafft das Kapital erst die bürgerliche Gesellschaft und die universelle Aneignung der Natur wie des gesellschaftlichen Zusammenhangs selbst durch die Glieder des Gesellschaft. Hence the great civilising influence of capital; seine Produktion einer Gesellschaftsstufe, gegen die alle frühen nur als lokale Entwicklungen der Menschheit und als Naturidolatrie erscheinen." ⁴⁴⁾

V. Abstraksjonen.

Forutsetningen for å fremstille den konkrete arbeidsprosess i sin almenhet skulle nå være tilstede. Det følgende vil være et forsøk på å tematisere den konkrete arbeidsprosessen som hele tiden har vært en forutsetning for fremstillingen av det abstrakte arbeid og den videre utvikling av verdiformene. I før-kapitalistiske samfunn blir begrepet om arbeid bundet til det spesielle bruksverdiskapende arbeid, - spesielt jordbruksarbeidet som var det dominerende. I motsetning til dette har den moderne industri løsrevet arbeidet fra alle bornerte former og fremstilt arbeidet som en abstrakt totalitet. "Die Gleichgültigkeit gegen eine bestimmte Art der Arbeit setzt eine sehr entwickelte Totalität wirklicher Arbeitsarten voraus, von denen keine mehr die alles beherrschende ist. So entstehn die allgemeinsten Abstraktionen überhaupt nur bei der reichsten konkreten Entwicklung, wo Eines vielen Gemeinsam erscheint, allen gemein. Dann hört es auf, nur in besonderer Form gedacht werden zu können. ... Die Gleichgültigkeit gegen die bestimmte Arbeit entspricht einer Gesellschaftsform, worin die Individuen mit Leichtigkeit aus einer Arbeit in die andre übergehn und die bestimmte Art der Arbeit ihnen zufällig, daher gleichgültig ist. Die Arbeit ist hier nicht nur in der Kategorie, sondern in der Wirklichkeit als Mittel zum Schaffen des Reichtums überhaupt geworden, und hat aufgehört als Bestimmung mit den Individuen in einer Besonderheit verwachsen zu sein."⁴⁵⁾

Nettopp samfunnsmessiggjøringen av arbeidet under kapitalismen gjør en i stand til å se hva som skiller det borgerlige samfunn fra tidligere epoker, men i det en ser hva som skiller samfunnsformasjonene fra hverandre, så ser en også hva som er felles. Kapitalismen greier nettopp ikke å fri seg fra bruksverdien som verdens bærer, og det bruksverdiskapende arbeid, eller menneskets stoffskifte med naturen, er en evig naturnødvendighet. Muligheten til å tenke arbeidet som alment fremkommer på bakgrunn av en historisk fremvokst real abstraksjon, nemlig det verdiproduserende

abstrakte arbeid. Denne abstraksjonen, som bare er fullt gyldig under kapitalismen, underlegger seg også den materielle produksjonsprosessen, og muliggjør derved at denne tenkes uavhengig av bestemte historiske former. "Dies Beispiel der Arbeit zeigt schlagend, wie selbst die abstraktesten Kategorien, trotz ihrer Gültigkeit - eben wegen ihrer Abstraktion - für alle Epochen, doch in der Bestimmtheit dieser Abstraktion selbst ebensosehr das Produkt historischer Verhältnisse sind und ihre Vollgültigkeit nur für und innerhalb dieser Verhältnisse besitzen."⁴⁶⁾

Det konkrete arbeidet er først og fremst knyttet til de menneskelige behov eller begjær. I forsøket på å gå igjennom konstitusjonen av det konkrete arbeidet, er det derfor naturlig å ta utgangspunkt i begjæret.

VI. Begjæret.

I "Randglossen" kritiserer Marx at mennesket for en "Professoralschulemeister" blir stående i et rent teoretisk forhold til naturen. "Aber die Menschen beginnen keineswegs damit, "in diesem theoretischen Verhältnis zu Dingen der Aussenwelt zu stehen". Sie fangen, wie jedes Tier, damit an, zu essen, zu trinken etc., also nicht in einem Verhältnis zu "stehen", sondern sich aktiv zu verhalten, sich gewisser Dinge der Aussenwelt zu bemächtigen durch die Tat, und so ihr Bedürfnis zu befriedigen."⁴⁷⁾ Denne umiddelbare fornektelse av objektet er bare en enkel oppspising og ikke en forandring i objektets form.⁴⁸⁾ Hegel uttrykker en parallell til Marx når han sier: "...sie (dyrene, K.B.) bleiben nicht vor den sinnlichen Dingen als an sich seienden stehen (min uth., K.B.) sondern verzweifelnd an dieser Realität und in der völligen Gewissheit ihrer Nichtigkeit langen sie ohne weiteres zu und zehren sie auf."⁴⁹⁾ Gjennom denne "zulangen" og den derav følgende fortæring hever dyret seg opp over sine omgivelser, man blir likevel stående i et naturlig forhold til verden. I det øyeblikk begjæret tilfredsstilles, så forsvinner også begjærets gjenstand, og dyret faller tilbake til sin tidligere eksistens som var tilstede før begjæret oppsto. Dyret har ingen distanse hverken til omverdenen eller til seg selv, det mangler det spesifikt menneskelige, selvbevisstheten. Begjæret, og den derav følgende selvfølelse som er knyttet til dette, kan ikke være en varig selvbevissthet, men forblir helt punktuell, knyttet til begjæret og dets tilfredsstillelse.

Begjærets bevissthet må gjøre gjenstandens selvstendighet til sin egen erfaring, men på dette nivå greier den det ikke. Forsvinner begjæret, forsvinner også gjenstanden.

Allerede i "Jenaer Realphilosophie" (1805-1806) skiller Hegel dyrets blotte virksomhet fra det menneskelige arbeid. Arbeidet gjør det mulig for mennesket å heve seg over den umiddelbare naturlige tilstand hvor begjæret hersker. Arbeidet formidler realiseringen av det menneskelige begjær, og skiller seg fra

dyrets virksomhet: "Die blosse Tähigkeit ist reine Vermittlung, Bewegung; die blosse Befriedigung der Begierde ist reines Vernichten des Gegenstandes. Die Arbeit selbst als solche ist nicht nur Tätigkeit..., sondern in sich reflektierte, Hervorbringen, einseitige Form des Inhalts."⁵⁰⁾

Avgjørende er den vekten Hegel legger på verktøyets funksjon i den menneskelige arbeidsprosess. I forhold til frembringelsen av den enkle gjenstand står verktøyet høyere, da dette ikke er inneholdt i enkel form, men bærer almenheten i seg. "In dem Verzeuge...besitze ich die Möglichkeit, den Inhalt als einen allgemeinen. Darum (ist) das Werkzeug, Mittel vortrefflicher als der Zweck der Begierde, der einzelner ist, es umfasst alle jene Einzelheiten."⁵¹⁾ Bare mennesket kan arbeide med verktøyet, og har derved "die List" til å skyve verktøyet ("träges Ding") mellom seg og verden. Mennesket benytter naturens egen "Tätigkeit ...die Elastizität der Uhrfeder, Wasser, Wind...um in ihrem sinnlichen Dasein etwas ganz Anderes zu tun, als sie tun wollten."⁵²⁾

Naturens egen lovmessighet benyttes gjennom verktøyet mot naturen selv, og mennesket arbeider seg ut over denne ved hjelp av sitt arbeid i naturens egne lover. På denne måten oppheves en absolutt motsetning mellom naturens kausalitet og menneskelig teleologi i det mennesket blir fritt til å arbeide innenfor grensene av naturens egen bestemthet.

I "Jenaer Realphilosophie" er arbeidet vesentlig for det menneskelige, for nettopp i arbeidet blir subjektet objektivert⁵³⁾, og kjenner seg selv igjen i den frembrakte form. Men problemet med Hegels utlegning av arbeidsbegrepet i "Jenaer Realphilosophie" er at det er "der Trieb" som uformidlet frembringer også det menneskelige arbeid. Begjæret "kommt nicht dazu, die Arbeit von sich abzutrennen".⁵⁴⁾ For mennesket er dette også riktig, men Hegel innfører uformidlet det menneskelige arbeid i forhold til begjæret. Livets begjær er ikke i seg selv nok til å frembringe arbeidet, og vi "unterstellen die Arbeit in einer Form, worin sie dem Menschen ausschliesslich angehört."⁵⁵⁾

Den bevissthet som er knyttet til begjæret alene er naturbundet og har derved noe tvangsmessig over seg, den kommer ikke

lenger enn til å fornekte ytterverdenen, og forneker ved dette også sin egen selvfølelse. "Diese Befriedigung ist...selbst nur ein Verschwinden, denn es fehlt ihr die gegenständliche Seite oder das Bestehen."56)

Bevisstheten må erfare gjenstandenes selvstendighet. Bevisstheten når ikke selvbevisstheten ved å stå overfor tingene, det Andre alene, men den må anta et reflektert forhold til livet. Den må få en avstand til det begjærende liv som bare forneker sin omverden for å holde seg selv og arten i live. Bare noe, som på tross av sin negerte væren eksisterer, dvs. noe som på tross av å ha negasjonen i seg eksisterer, vil være en verdig negasjon for subjektet⁵⁷⁾ og kan opprettholde dette som selvbevissthet. For at selvbevisstheten skal kunne opprettholdes, må "gjenstanden" "diese Negation seiner selbst an sich vollziehen".⁵⁸⁾ og en slik gjenstand er nettopp en annen selvbevissthet. Skal selvbevisstheten oppnå sann selvbevissthet, må den finne en annen selvbevissthet å beté seg på.

VII. Anerkjennelse^{58A)} og begrepet om det konkrete arbeid.

"Das Selbstbewusstsein ist an und für sich, indem und dadurch, dass es für ein Anderes an und für sich ist; d.h. es ist nur als ein Anerkanntes."⁵⁹⁾

I det den ene selvbevisstheten står overfor den andre, så har selvbevisstheten kommet utenfor seg selv. Dette betyr at selvbevisstheten mister seg selv i det den bare finner seg i et annet vesen. Men i det den bare finner seg i et annet vesen⁶⁰⁾, og bare ser seg selv i den andre, så oppheves den andre. For å bli seg selv sikker, må selvbevisstheten oppheve det andre selvstendige vesen for ved dette å kunne oppheve sin annenværen, men herved opphever selvbevisstheten seg selv, for den så bare seg selv i denne andre. Denne dobbelte opphevelse av sin dobbelte annenværen er derfor "eine dobbeltsinnige Rückkehr in sich selbst."⁶¹⁾ I det selvbevisstheten i opphevelsen holder seg selv tilbake og blir seg selv lik gjennom opphevelsen av sin annen væren, så opphever selvbevisstheten sin væren i den andre og slipper denne fri, og den andre får sin selvbevissthet tilbake. Selvbevisstheten må riktignok oppheve den andre, men for å bli sikker på seg selv, må den ta seg selv tilbake fra sin annenværen, for i den andre fant den bare seg selv, og for å opprettholde seg selv som selvbevissthet, kan den ikke bare se seg selv i den andre, men denne andre må også være et fritt subjekt. Dette er den andre også, for det som her gjelder for den ene selvbevisstheten, gjelder like mye for den andre. "Jedes sieht das Andere dasselbe tun, was es tut; jedes tut selbst, was es an das Andere fordert, und tut darum, was es tut, auch nur insofern, als das Andere dasselbe tut; das einzeitige Tun wäre unnützig, weil was geschehen soll, nur durch beide zustände kommen kann."⁶²⁾

Hver selvbevissthet formidler seg gjennom den andre, kommer gjennom den andre utenfor seg selv og holder seg selv tilbake gjennom opphevelsen av sin annenværen. Bare gjennom formidlingen gjennom den andre kan selvbevisstheten bli forsegværende, men den må også forinte denne sin annenværen for bare å finne seg i seg

selv. Begge selvbevisstheten er avhengig av hverandre og ønsker gjensidig anerkjennelse for seg.

Selvbevisstheten blir først enkel for-seg-væren ved å utelukke alt annet fra seg, og i dette umiddelbare forhold til seg selv er dens for-seg-væren enkel. Alt annet som er for den er negativt betegnet gjenstand. Derved blir også alle andre selvbevisstheter sett på som gjenstander, Dette har vist seg som en umulighet, for i anerkjennelsen har selvbevisstheten vist seg å være avhengig av en annen selvbevissthet for å formidle sin egen visshet om seg selv. For å opprettholde sin egen selvbevissthet som ren for-seg-væren må selvbevisstheten vise seg "an kein bestimmtes Dasein geknüpft..., nicht an das Leben geknüpft zu sein."⁶⁴⁾ Slik tenker begge selvbevissthetene, begge prøver å forinte den andre, og setter også livet på spill for å oppnå anerkjennelse fra den andre. Begge subjektene setter sitt liv på spill i kampen om anerkjennelsen, og oppnår derved et reflektert forhold til livet. I det selvbevissthetene går inn i kampen ser de likegyldig på livet i forhold til anerkjennelsen, men kampen fører til at det ene subjektet trekker seg ut av kampen av frykt for døden, og blir anerkjent som et knektesubjekt.

Det ene subjektet er nå herre, for-seg-værende selvstendig, for knektens væren er for herren. Herren trenger knekten som den andre, for herren må anerkjennes av knekten for å kunne anerkjenne seg selv.

Herresubjektet betar seg på samme måte overfor både knekten og objektet, - han negerer dem begge.

Herrens forhold til objektet og knekten har kommet i stand gjennom kampen, hvor objektet for herren bare gjelder som noe rent negativt og er ham uvesentlig, mens det for knekten er vesentlig. I det herren gjennom kampen ikke fant sin selvstendig i objektet, mens knekten ble bundet til dette, så legger herren både knektesubjektet og objektet under seg. Objektet hører herren til.

Herren forholder seg til objektet gjennom knekten. Knekten forholder seg på sin side til objektet og negerer dette, men gjennom benektelsen av objektet greier ikke knekten å forinte dette helt, for objektet tilhører herren, og knekten bearbeider

derfor bare objektet for herren. Herren ser på knekten som et objekt, og skyver dette (knektesubjektet som objekt) mellom seg og objektet. Herren nyter dermed objektet rent. "Dem Herrn...wird durch diese Vermittlung die unmittelbare Beziehung als die reine Negation desselben (objektet, K.B.) oder der Genuss; was der Begierde nicht gelang, gelingt ihm, damit fertig zu werden und im Genusse sich zu befriedigen."⁶⁵⁾ Herren blir derfor, formidlet av knekten, stående i et rent subjekt-objekt forhold i det herren bare slår seg sammen med tingens uselvstendighet, "die Seite der Selbständigkeit aber überlässt er dem Knechte, der es (tingen, K.B.) bearbeitet."⁶⁶⁾

Det viser seg nå at den anerkjennelsen herren søkte ikke er oppnådd. Knekten har vist seg å være uselvstendig i det han står i et avhengighetsforhold til objektet, men i det herren vil fri seg fra dette avhengighetsforholdet, blir han avhengig av knekten. En uvesentlig, knektet bevissthet er herrens gjenstand, og det viser seg at i forsøket på å oppnå anerkjennelse, blir de to subjektene ulike. "Aber zum eigentlichen Anerkennen fehlt das Moment, dass, was der Herr gegen den Anderen tut, er auch gegen sich selbst, und was der Knecht gegen sich, er auch gegen den Anderen tue. Es ist dadurch ein einseitiges und ungleichen Anerkennen entstanden."⁶⁷⁾ For herren faller arbeidet og nytelsen fra hverandre, for nytelsen er ikke formidlet av herren, og herved går det vesentlige tapt i det nytelsens forutsetning faller i knekten. Herren nyter objektet rent, og han faller tilbake i det dyriske begjærs posisjon.

Det viser seg at: "Die Wahrheit des selbständigen Bewusstseins ist...das knechtische Bewusstseins".⁶⁸⁾ Herren får gjenstanden for nytelse av knekten, men bare i formidlet form, dvs. herren må underkaste seg den bevisstheten som bearbeider objektet. Når herresubjektet begjærer tingen i formidlet form, så begjærer herren knektens begjær, mens dette igjen begjærer gjenstanden.⁶⁹⁾

Herre-knekt forholdet er begynnelsen på utviklingen av et begrep om arbeid. Det rene herresubjektet skyver knekten som objekt mellom seg og objektet for å nyte dette rent. Herresubjekt knektesubjekt - objekt realisjonen er for herren en subjekt-objekt (middel) - objekt relasjon.

Men denne relasjonen blir utilstrekkelig, for herren kan hverken finne seg selv i objektet eller i knekten. Det rene objektet tjener herren bare til nytelse og "Diese Befriedigung ist aber deswegen selbst nur ein Verschwinden, denn es fehlt ihr die gegenständliche Seite..."⁷⁰⁾ Samtidig kan ikke herren erkjenne seg selv i knekten, for denne er nettopp knekt, og ikke en annen selvstendig selvbevissthet.

I det herren begjærer knektens begjær, retter den seg mot noe som ikke er, mot noe som må konstitueres gjennom arbeid.

Knekten har i kampen erfart frykten for døden som altoverskyggende. Ved denne mulighet for død, for ikke-væren, oppnår knekten en bevissthet om en framtidig mulighet. Denne framtiden er nå formidlet gjennom frykten for herren og er inneholdt hos knekten som er knyttet til livet og det gjenstandsmessige. Livet er tidligere hos Hegel bestemt som det medium gjenstandsmessigheten ble sett i gjennom, og subjektets liv satte også sitt preg på omverdenen som selv fremsto som liv. I det gjenstandene fikk karakter av liv og selvstendighet fikk den også karakter av å være tid: i tredje kapitel i "Fenomenologien" viste det seg at den oversanselige almene lovverden ikke lot seg opprettholde i seg selv. I dialektikken mellom lov og tilfelle viste det seg at det bare var livet som kunne opprettholde det almene i de særegne enkeltilfellene. I det livet holder identiteten blant de enkelte tilfellene oppe, settes det en kontinuitet inn i verden, og livet viser seg som en prosess som gjennom bevegelsen mot og i gjenstandsverdenen fortærer denne. Herved settes bevegelsen inn i verden og dermed også tiden.^{70A)} Knekten arbeider for en bevissthet og må forme gjenstanden etter en bevissthet. Knektens begjær må være formet fordi det foregår for en annen bevissthet. Skal knekten arbeide for herren, så må arbeidet være formålsrettet, og knekten arbeider ikke lenger bare fornektende eller dyrisk.

Knektens arbeid for herren viser at tiden nå blir konkretisert i forhold til den umiddelbare framtid som oppsto ved frykten for døden og knyttes til bearbeidelsen av objektet som skal til herren. Knekten blir av herren tvunget til å organisere tiden og arbeide formålsrettet.

Herren hersker også over gjenstanden, og knektens arbeid blir derfor en syntese av anerkjennelsens dialektikk (s - s forholdet) og begjæret (s - o forholdet). I knektens forhold til objektet oppstår en ny struktur for arbeidet.

Negasjonen ser først ut til å falle fra hverandre. Herren søker en annen selvbevissthet og negerer denne rent tankemessig. Herren er selv ikke aktiv overfor verden, men overlater den fysiske og aktive negasjon av verden til knekten. Men den fysiske virksomhet og den tankemessige negasjon forbindes i det objektet skal til herren, og dette forutsetter en bevissthet om herren.⁷¹⁾ Herresubjektet knekter knekten og arbeidssituasjonen blir preget av fornuft. Knekten trenger ikke på sin side et annet subjekt å erkjenne seg selv i, men kjenner seg igjen i objektet i det han bearbeider dette. Knekten kjenner seg ikke bare igjen, men behersker objektet og kan sette seg selv igjennom i objektet og kan utvikle teknikk.

I det knekten kjenner seg igjen i objektet, så kjenner han også sin egen fortid igjen. Det bearbejdede objektet er en tidligere form som har opphørt å være og bærer spor av tidligere arbeid. Frykten for herren tvang knekten til å bearbejde objektet med henblikk på en framtidig nytelse hos herren. Men når knekten nå står overfor det bearbejdede objektet, viser denne tidligere formålsrettethet og antisispering av framtid seg som fortid i det objektet er formet og bærer preg av dette.

Når knekten kjenner seg igjen i objektet utvikles en ny arbeidsrelasjon: Subjekt - Middel - Objekt.

Det viser seg at herrens negasjon av et annet subjekt og begjærets negasjon av objektet er forbundet. Herren begjærer knekten fordi denne har negativiteten i seg og bare leverer ham objektet ferdig til nytelse. Men skal herren stå i et rent nytende forhold til objektet, må knektens begjær hemmes. Den rene nytelsen av objektet tilfalt herren som ble stående i et dyrisk begjær og objektet ble rent forsvinnende. "Die Arbeit hingegen ist gehemmte Begierde, aufgehaltenes Verschwinden, oder sie bildet."⁷²⁾ Den arbeidssituasjonen hvor subjektet er i stand til å kjenne seg igjen i objektet kan ikke oppstå i et enkelt subjekt - objekt forhold, men i syntesen av anerkjennelsen av herren og det dyriske begjær blir utviklingen av en hensiktsmessig

omgang med verden nødvendig.

Den første arbeidsrelasjonen som kan settes opp fra herrens synspunkt: herresubjekt - knekteobjekt - objekt, er en forutsetning for utviklingen av subjekt-middel-objekt relasjonen. Herre-knekt forholdet i anerkjennelsen viser hvordan arbeidet oppstår, men i det knekten begynner å arbeide fornuftig for å tilfredsstille herren, oppstår det samfunnsmessige arbeid. Knekten kjenner seg igjen i objektet og oppnår den for-seg-væren herren søkte.

Resultatet er et arbeidende subjekt som på en fornuftig måte skyver arbeidsmidlet mellom seg og verden.

VIII. Arbeidsprosessens momenter og subsumpsjonen.

Marx uttrykker den samme arbeidsrelasjonen som ble utviklet hos knekten, slik: "Die einfachen Momente des Arbeitsprozesses sind die zweckmässige Tätigkeit oder die Arbeit selbst, ihr Gegenstand und ihr Mittel."⁷³⁾ Vi har tidligere sett av kapitalen ikke kan fri seg fra bruksverdiproduksjonen og produsere verdien rent. I alle samfunn er bruksverdiproduksjonen nødvendig for å reproducere menneskenes liv.

Den menneskelige arbeidsprosessen er formålsrettet, og viser sin spesifikt menneskelige natur ved at arbeideren før arbeidsprosessen har en ideell forestilling om resultatet. Arbeideren bemektiger seg ikke umiddelbart arbeidets gjenstand, men arbeidsmidlet, "...ein Ding oder ein Komplex von Dingen, die der Arbeiter zwischen sich und den Arbeitsgegenstand schiebt und die ihm als Leiter seiner Tätigkeit auf diesen Gegenstand dienen."⁷⁴⁾ Når arbeidsmidlet tjener som "Leiter" for virksomheten, blir ikke målet noe absolutt første. Arbeidets mål (både bruksverdi og verdiproduksjon) må settes i gjennom i det materielle, og midlene bestemmer hva som kan bli resultatet av arbeidsprosessen. Samtidig bestemmer arbeidsgjenstanden og råmaterialet hva som kan være målet for produksjonen og også hvilke former arbeidsmidlet kan anta. Arbeidet må foregå innenfor det stoffliges muligheter, og materien både muliggjør og begrenser forskjellige resultater. Den almene struktur at menneskene må skyve arbeidsmidlet mellom seg og naturen er gyldig i all bruksverdi produksjon, men i det kapitalistiske samfunn fremtrer også denne strukturen forkjært.

I den reelle subsumpsjon av arbeidet under kapitalen, så vi at selve arbeidsprosessen ble middel for verdiens forøkning, og dette preget arbeidsprosessen selv. Når målet for produksjonen er $p - p'$, endres det teleologiske forhold, og arbeideren blir selv et objekt underlagt maskinen som subjekt. Arbeideren reduseres til et bevisst organ til et bevisstløst maskineri, - "die Arbeiter sind nur als bewusste Organe seinen bewusstlosen Organen beigeordnet und mit denselben der zentralen Bewegungskraft untergeordnet".⁷⁵⁾

Denne forkjærtheten som preger det kapitalistiske samfunn er ingen nødvendighet, men springer ut av en anarkistisk produksjonsmåte hvor produsentene er spaltet fra hverandre. "Aber offenbar ist dieser Verkehrrungsprozess bloss historische Notwendigkeit, bloss Notwendigkeit für die Entwicklung der Produktivkräfte von einem bestimmten historischen Ausgangspunkt aus, oder Basis aus, aber keineswegs eine absolute Notwendigkeit der Produktion; vielmehr eine verschwindende, und das Resultat und der Zweck (immanente) dieses Prozesses ist diese Basis selbst aufzuheben, wie diese Form des Prozesses."76)

Arbeidets subsumpsjon under kapitalen er progressiv i den forstand at den nødvendige arbeidstid til fremstillingen av bruksverdiene minker radikalt. All økonomi, også den kommunistiske, lar seg til slutt oppløse i en tidsøkonomi. "Die wirkliche Ökonomie - Ersparung - besteht in Ersparung von Arbeitszeit."77), og denne besparelse er identisk med utviklingen av produktivkreftene. Friheten består i fri tid, men underkapitalismen fremtrer arbeiderens frihet nettopp som fritid utenfor produksjonsprosessen.

I produksjonsprosessen står arbeideren overfor sitt eget verk, men tiden er her gjenstandsmessiggjort fremmed arbeidstid som subsumerer arbeidsprosessen under seg og reduserer arbeideren til middel.

At arbeidstiden kan fremstå som fremmed, skyldes at den abstrakte arbeidstiden som verdiens substans er skilt fra det bruksverdiproducerende arbeid, men her ligger også, som vi har sett, muligheten for å oppheve verdiproduksjonen.

Frigjøringen av tid for deltagelse i den samfunnsmessige avgjørelsesprosessen er videre en betingelse for at proletariatets diktatur skal kunne fungere. Politisk kan man se dette i disse dagers partistridigheter i Kina. Spørsmålet er her hvor mye tid som skal avsettes til politikk og hvor mye tid som skal brukes til utvikling av produktivkreftene.

NOTER

- 1) Karl Marx, "Das Kapital. I", Dietz, s. 49.
- 2) Karl Marx, "Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses", Neue Kritik, s. 92.
- 3) Ibid., s. 90.
- 4) Slaven er f.eks. ikke skilt fra produksjonsbetingelsene, men er selv et produksjonsmiddel som f.eks. kuer og geiter.
- 5) Friederich Engels tolker v~~æ~~reanalysen historisk. I sin "(Renzension) zur Kritik der Politischen Ökonomie" er Marx' tankegang "nichts...als das Sp~~ä~~g~~e~~l**bi**ld...des historischen Verlaufs", MEW, bd. 13, s. 475.
- 6) Resultate..., s. 90.
- 7) Karl Marx, "Randglossen zu A. Wagners "Lehrbuch der politischen Ökonomie"", MEW, bd. 19, s. 369.
- 8) "Arbeidet er ikke kilden til all rikdom. Naturen er like så mye kilde til bruksverdiene...som arbeidet", Karl Marx, "Kritikk av Gotha-programmet", Verker i utvalg, Pax, bd. 4, s. 209.
- 9) Das Kapital I, s. 50.
- 10) Karl Marx, "Das Kapital - Ware und Geld (1867)", Studienausgabe II, Fischer Verlag, s. 217.
- 11) Ibid., s. 217.
- 12) Ibid., s. 217.
- 13) Ibid., s. 217.
- 14) Kvantum samfunnsmessig nødvendig arbeid er den arbeidstid som går med til å fremstille en bruksverdi med de gjennomsnittlige eksisterende produksjonsbetingelser og arbeidsintensitet.
- 15) Ibid., s. 218.
- 16) "...was gekauft wird und verkauft, ist der Gebrauch dieses Vermögens, also die Arbeit selbst (som fremkommer ved arbeidskraftens konsumpsjon; K.B.), obgleich der Wert der verkauften Ware nicht

der Wert der Arbeit (ein irrationeller Ausdruck), sondern der Wert des Arbeitsvermögens ist." Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, 26.1., s. 383.

- 17) "Marx lar her - gjennomgående - bevisføringen bero på at da det ikke eksisterer noen annen naturlig egenskap ved produktene som er felles for dem enn at de er resultater av menneskelig arbeid, så ligger deres enhet nødvendigvis i dette arbeidet." Jørgen Sandemose, "Ricardo, Marx og Sraffa", Gyldendal, s. 136.
- 18) Karl Marx, "Ware und Geld", s. 217.
- 19) Karl Marx, "Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie", Dietz, s. 88.
- 20) MEW, bd. 26.3, s. 133.
- 21) Jørgen Sandemose, "Ricardo, Marx og Sraffa", s. 28.
- 22) "Die Arbeit, auf Grundlage der Tauschwerte, setzt eben voraus, dass weder die Arbeit des Einzelnen noch sein Produkt unmittelbar allgemein; dass es diese Form erst durch eine gegenständliche Vermittlung erlangt, durch ein von ihm verschiedenes Geld." Grundrisse, s. 89.
- 23) MEW, 26.3, s. 124.
- 24) For videre å utdype dette forhold vil jeg referere Marx' kritikk av Bailey. Her argumenterer Marx videre for at varene må settes like før de trer inn i byttet. Bailey sier i sin polemikk mot Ricardo: "Like lite som vi kan tale om den avstand en gjenstand besitter, uten dermed også ha for øye en annen gjenstand, mellom hvilken og den førstnevnte denne relasjonen (nemlig avstanden) eksisterer - slik kan vi også bare tale om en vares verdi med henblikk på en annen vare, som den blir sammenliknet med. En ting kan like lite være verdifull i seg selv uten gjennom sitt forhold til en annen ting, som en ting i seg selv kan ha avstand uten relasjon til en annen ting." MEW, 26.3, s. 140. Her etter Jørgen Sandemose, s. 138. - Til dette repliserer Marx at Bailey ikke har reflektert inn det forhold som gjør at begrepet om avstand mellom to ting blir meningsfylt. "Når en ting har en avstand til en annen, så er avstanden riktignok en relasjon mellom den ene tingen og den andre: men avstanden er samtidig noe forskjellig fra denne relasjonen mellom de to ting. Den er en dimensjon av rommet."

den er en lengde som godt kunne uttrykke avstanden mellom de to andre ting ved siden av de som faktisk ble sammenliknet. Men det er ikke alt. Hvis vi taler om avstanden som en relasjon mellom to ting, så forutsetter vi noe "immanent", en slags "egenskap" ved tingene selv, som setter dem i stand til å ha en avstand til hverandre. Hva er avstanden mellom stavelen A og et bord? Spørsmålet ville være absurd. Når vi taler om avstanden mellom to ting, så taler vi om deres forskjell i rommet. Dermed forutsetter vi at de begge er punkter i rommet. Dermed setter vi dem like ved å behandle dem begge som romlige eksistenser, og det er bare etter å ha satt dem lik sub specie spatii at vi identifiserer dem som forskjellige punkter i rommet. Å tilhøre rommet er deres enhet."..."Når han sier at A har en avstand til B, så sammenlikner han dem ikke, setter dem ikke like, men differensierer dem romlig. De inntar ikke det samme rom. Likevel utsier han om begge at de er romlige og at de blir differensiert som tilhørende rommet. Han setter dem altså først like, gir dem den samme enhet. Men her dreier det seg om likesetting."

På grunn av at de allerede er satt like "under tidens synsvinkel", kan varene settes inn i en relasjon som uttrykker mengden av abstrakt arbeidstid som er nedlagt i produktet. "Die Waren sind schon als Werte, als von ihren Gebrauchswerten unterschiedne Werte unterstellt, es sich von einer Darstellung dieses Werts in einer besondern Ware handeln kann." MEW, 26.3, s. 132.

- 25) "Wo die Arbeit gemeinschaftlich ist, stellen sich die Verhältnisse der Menschen in ihrer gesellschaftlichen Produktion nicht als "values" of "things" dar." Ibid., s. 127.
- 26) "Die in den Gebrauchswerten der Waren vergegenständlichte Arbeitszeit ist ebensowohl die Substanz, die sie zu Tauschwerten macht und daher zu Waren, wie sie ihre bestimmte Wertgrösse misst." Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Ökonomie", MEW, 13, s. 18.
- 27) Ibid., s. 17.
- 28) Karl Marx, "Die Werthform", Til kritikken av den politiske økonomi 4, Modtryk, s. 767.
- 29) Ware und Geld, s. 226.

- 30) Den arbeidstid som er gjenstandsmessiggjort i frakken er den konkrete arbeidstiden som har gått med til produksjonen av denne bruksverdien, og denne tiden er fylt med et særlig innhold (skredderarbeidet). Den konkrete arbeidstid som er nedlagt i ett produkt, kan f.eks., hvis produktiviteten her er lavere enn det normale i denne produksjonssfæren, være lenger enn den verdsettende abstrakte arbeidstid. En del av den konkrete arbeidstid som er nedlagt i dette produktet, vil derfor heller ikke gjelde som abstrakt arbeidstid, men blir uproduktiv.
- 31) Ware und Geld, s. 226.
- 32) "Als Tauschwert sind alle Waren nur bestimmte Masse festgeronnener Arbeitszeit." Zur Kritik..., s. 18.
- 33) Die Werthform, s. 779.
- 34) H.J. Krahl, "Konstitution und Klassenkampf", Neue Kritik, s. 77.
- 35) Resultate..., s. 29.
- 36) Sammenligner vi f.eks. det utbyttingssystemet den livegne er underlagt, så ser man at denne arbeider f.eks. en halv dag for seg selv og en halv dag for herren. Slaven på sin side eies fullt ut av herren, og det ser ut som om slaven bare arbeider for herren, mens han i virkeligheten arbeider en del av dagen for å reproducere seg selv. Lønnsarbeideren ser på sin side ut til å få betalt for arbeidet i sin helhet da merarbeidet ikke sansemessig lar seg skille ut. Lønnsformen sikrer også reproduksjonen av selve kapitalforholdet. I det arbeideren først mottar sine livsmidler etter å ha arbeidet, så tvinges han til kontinuerlig å arbeide for å få utbetalt lønn. Alle produktene tilfaller først kapitalisten i kraft av hans eieendom. Først etter denne tilegnelsen forvandles en del av verdien til lønn.
- 37) Resultate..., s. 32.
- 38) Ibid., s. 32.
- 39) Das Kapital, s. 208.
- 40) "Der Arbeitsprozess wird zum Mittel des Verwertungsprozesses, des Prozesses der Selbstverwertung des Kapitals - der Fabrikation von Mehrwert. Der Arbeitsprozess wird subsumiert unter Das Kapital

(es ist sein eigener Prozess) und der Kapitalist tritt in den Prozess als Dirigent, Leiter, es ist für ihn (min understrekning, K.B.) zugleich unmittelbar Exploitationsprozess fremder Arbeit. Dies nenne ich die formelle Subsumption der Arbeit unter das Kapital." Resultate., s. 45.

- 41) Under kapitalistens kontroll forandrer arbeidsprosessen seg noe ved at produksjonen blir fortettet, dvs. arbeideren kan f.eks. ikke ta pause når det passerham, verktøyet må behandles forsiktig osv. Men dette forandrer i seg selv ikke produksjonens tekniske utviklingsnivå.
- 42) Resultate..., s. 60. Overgangen fra formell til reell subsumpsjon er ekvivalent til overgangen fra absolutt til relativ merverdi-produksjon.
- 43) "Es ist nicht mehr der Arbeiter, der modifizierten Naturgegenstand zwischen das Objekt und sich einschiebt; sondern den Naturprozess, den er in einen industriellen umwandelt, schiebt er als Mittel zwischen sich und die unorganischen Natur, deren er sich bemeistert." Grundrisse, s. 592.
- 44) Ibid., s. 313, og videre: "Das Kapital treibt dieser seiner Tendenz nach ebensowohl hinaus über nationale Schranken und Vorurteile, wie über Naturvergötterung und überlieferte, in bestimmten Grenzen selbstgenügsam eingepfählte Befriedigung vorhandener Bedürfnisse und Reproduktion alter Lebensweise. Es ist destruktiv gegen alles dies und beständig revolutionierend, alle Schranken niederreissend, die die Entwicklung der Produktivkräfte, die Erweiterung der Bedürfnisse, die Mannigfaltigkeit der Produktion und die Exploitation und den Austausch der Natur- und Geisteskräfte hemmen."
- Lenin trekker den politiske slutningen av at kapitalismen (og derved imperialismen) er progressiv i forhold til tidligere epoker: "Imperialismen er vår "dødsfiende" like mye som kapitalismen er det. Det er så. Men ingen marxist vil glemme at kapitalismen er progressiv sammenliknet med føydalismen, og at imperialismen er progressiv sammenliknet med førmonopolistisk kapitalisme. Følgelig bør vi ikke støtte enhver kamp mot imperialismen. Vi vil ikke støtte en kamp fra de reaksjonære klassers side mot imperialismen;

- 61) Phän., s. 146.
- 62) Ibid., s. 146.
- 63) Fra nå av dreier det seg om selvbevissthetens egen erfaring.
- 64) Ibid., s. 148.
- 65) Ibid., s. 151.
- 66) Ibid., s. 151.
- 67) Ibid., s. 152.
- 68) Ibid., s. 152.
- 69) "Seine Abhängigkeit ist in Wahrheit die der Begierde, und nicht die der scheiternden Anerkennung." Gadamer, Materialien, s. 233.
- 70) Ibid., s. 153.
- 70A) "Das Wesen (livets, K.B.) ist die Unendlichkeit als das aufgehobensein aller Unterschiede, die ~~seine~~ achsendrehende Bewegung, die Ruhe, ihrer selbst als absolut unruhiger Unendlichkeit; die Selbständigkeit selbst, in welcher die Unterschiede der Bewegung aufgelöst sind; das einfache Wesen der Zeit, das in dieser Sich-selbstgleichheit die gediegene Gestalt des Raumes hat." Phän., s. 140.
- 71) Herren blir knektens anskuelsesform overfor objektet.
- 72) Ibid., s. 153.
- 73) Das Kapital, s. 193.
- 74) Ibid., s. 194.
- 75) Ibid., s. 442.
- 76) Grundrisse, s. 716.
- 77) "Wenn wir nicht in der Gesellschaft, wie sie ist, die materiellen Produktionsbedingungen und ihnen entsprechenden Verkehrsverhältnisse für eine Klassenlose Gesellschaft verhüllt vorfinden, wären alle Sprengversuche Donquichoterie." Ibid., s. 77.
- 78) Ibid., s. 599.

vi vil ikke støtte et opprør av de reaksjonære klasser mot imperialismen og kapitalismen." (Coll. Works, bd. 23, s. 63.)

- 45) Ibid., s. 25.
- 46) Ibid., s. 25.
- 47) Råndglossen, s. 362.
- 48) Når Marx etter det anførte sitat skyter inn parentesen: "Sie beginnen also mit der Produktion", så er dette ikke umiddelbart riktig hvis man ikke f.eks. tolker fordøyelsen som produksjon. Produksjon forstår jeg derimot som en forandring av objektet som har en viss varighet.
- 49) Hegel, "Phänomenologie des Geistes", Suhrkamp, s. 91.
- 50) Hegel, "Jenaer Realphilosophie", Felix Meiner, s. 197.
- 51) Ibid., s. 198.
- 52) Ibid., s. 198.
- 53) "Ich mache mich unmittelbar zum Dinge, (zur) Form, die Sein ist, inder Arbeit. Dieses meines Dasein entäussere ich mich ebenso, mache es zu einem mit fremden und erhalte mich darin." Ibid., s. 217.
- 54) Ibid., s. 197.
- 55) Das Kapital I, s. 193.
- 56) Phän., s. 153.
- 57) Selvbevisstheten står overfor en negerende bevissthet, og selvbevisstheten står derfor overfor både et subjekt og et objekt.
- 58) Ibid., s. 144.
- 58A) I "Kapitalen" forutsettes det at vareeierne anerkjenner hverandre gjensidig som produsenter av bruksverdier. Ellers kunne byttet ikke komme i stand.
- 59) Ibid., s. 145.
- 60) "Es ist also gar nicht das Sein des Anderen, was es sieht, sondern nur sein Anderssein - d.h. das eigene Anderssein, worin es sich zu bestätigen vermeint - und das kann nicht genügen." Gadamer, "Hegels Dialektik des Selbstbewusstseins", "Materialien zu Hegels Phänomenologie des Geistes", Suhrkamp, s. 228.